

**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
академик А.А Алтмышбаев атындагы Философия институту**

«Кыргызстан Эл аралык университети»

Окуу-илимий- өндүрүштүк комплекси

Диссертациялык кенеш Д 22.23.676

Кол тамга укугунда
УДК: 316.25:316.258:177.5.

ТОЛОГОНОВА ГУЛЬАЙЫМ БОРОНБАЕВНА

Айылдардагы социалдык теңсиздик: абалы жана өзгөрүү багыттары

22.00.04 – социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип үчүн жазылган
диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2024

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Социалдык-психологиялык факультетинин социология жана саясий-укуктук кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчиси:

Исаев Кусеин Исаевич

Расмий оппоненттери:

философия илимдеринин доктору, профессор
Урманбетова Жылдыз Карыбаевна,
философия илимдеринин доктору,
Кыргыз- Түрк «Манас» университетинин
философия бөлүмүнүн профессору
Шадыманова Жаркын Жалиловна,
социология илимдеринин кандидаты, доцент,
Борбордук Азиядагы Америкалык
Университетинин доценти

Жетекчөөчү мекеме:

Мирзо Улугбек атындагы Ызбекистан Улуттук
университетинин Социалдык илимдер
факультетинин социология кафедрасы. Дареги
100174, Ташкент шаары, Алмазар району
Университет көчөсү 4.

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын 29-февралында саат 14:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институту жана “Кыргызстан Эл аралык университети” окуу-илимий-өндүрүштүк комплексине караштуу уюштурулган социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д 22.23.676 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, Чүй проспектиси, 265а, 1-кабат, диссертациялык отурумдар залы.

Диссертацияны коргоону онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду:
<https://vc.vak.kg/b/222-rvy-21r-23d>

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а, 1-кабат), “Кыргызстан Эл аралык университети” окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин китепканасынан (дареги:720007, Бишкек шаары, Л.Толстой көчөсү 17А/1), жана Кыргыз Республикасынын УАКнын <https://vak.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 29-январында жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, социология
илимдеринин кандидаты, доцент**

Шаршембиева Т. С.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Илимий иштин **актуалдуулугу**. Советтер Союзу тарагандан кийин бүткүл элдик чарба тутумунун бузулушу жана рынок мамилелерине өтүү калкты жаңы коомдук жана эмгек мамилелерине ыңгайлашууга мажбур кылды. Жалпы социалдык-экономикалык абалдын начарлашы биринчи кезекте коомдун жиктелишине, бай, кедей катмарлардын жана аялуу улгайган адамдардын топторунун пайда болушуна алып келди. Жылдан жылга коомдогу ажырым, калк арасындагы социалдык теңсиздикке жол ачып, анын негизинде жакырчылык курч социалдык көйгөйлөргө айланууда. Рынок мамилелеринин шартында аялуу социалдык катмарларды негизинен кичине балдар, улгайгандар жана айыл жергесинде жашагандар түзүп калды.

Социалдык теңсиздик – социалдык жиктелүүнүн (дифференциация) формасы. Мында индивиддер, социалдык топтор, катмарлар, таптар вертикалдуу социалдык иерархиянын ар кандай тепкичтеринде жайгашып, жашоосунда керектүү жыргалчылыктарды колдонууда теңсиздикке кабыл болушат. Социалдык теңсиздикти адамдар ортосундагы социалдык факторлор жараткан айырмачылыктар аныктайт. Ал факторлорго эмгектин бөлүштүрүлүшү, турмуш тартиби, индивиддин же топтордун социалдык ролу кирет. Коомду катмарлашкан түрдө кароо социалдык стратификация теориясында кеңири изилденет.

Кыргызстандын айылдарында жашаган калк ичинде социалдык теңсиздик маселеси кеңири орун алгандыгы байкалып турат. Социалдык теңсиздикти мүлктүк, гендердик, инфраструктуралык, маалыматтык-технологиялык көрсөткүчтөр аркылуу кароо максатка ылайыктуу болуп саналат. Ошондой эле социалдык теңсиздикти аныктоо үчүн киреше көлөмү негизги көрсөткүчтөрдүн катарын толуктайт. Анткени киреше булагы калктын сатып алуу мүмкүнчүлүгүнүн жана материалдык абалынын себеби катары эсептелинет.

Социалдык теңсиздик коомдук түзүлүштүн ар түрдүү бөлүктөрүндө: үй-бүлө, мекемелер, ишканалар, кичи жана ири социалдык топтордо байкалат. Өлкөдөгү кырдаал, миграция, калктын социалдык курамы, табигый-климаттык шарттардын ар түрдүүлүгү, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү, өндүрүштөгү эмгектин мүнөзү, мамлекеттин социалдык камсыздоо түзүмүнүн абалы, калктын кирешелери жана анын бөлүштүрүү салты социалдык чөйрөнүн ар тараптуу өнүгүүсүнө таасирин тийгизет.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда гендердик теңсиздик маселеси тууралуу көп сөз болууда. Аялдар маселесинин ар түрдүү жагдайлары талкууланып, бул темага арналган конференция, семинар, тренингдер өткөрүлүүдө. «Гендер» деген сөздү жөн гана «аял маселеси» катары карабастан, андан да тереңирээк – аялдардын гана эмес, эркектердин да мүмкүнчүлүктөрүн камтыган фактор катары түшүнүш керек. Үй-бүлөнү чыңдоо максатында Кыргыз Республикасында алгач ирет гендердик теңчиликке жетүү жаатындагы узак мөөнөттүү документ – «Кыргыз Республикасынын 2020-жылга чейинки гендердик теңчиликке жетүү боюнча улуттук стратегиясы» кабыл алынган.

Бул мезгил аралыгында гендердик теңчилик жаатындагы абалды бир топ жакшыртуу зарыл экендиги белгиленген. Бирок буга карабай өзгөчө айыл аймактарында гендердик тенсиздик маселеси дагы деле өкүм сүрүп келет.

Кыргыз Республикасынын инфраструктурасындагы муктаждыктар экономикалык жана демографиялык өсүшкө жараша болууда. Аймактардагы инфраструктуралык маселелердин катарына чек арадагы чыр-чатактарды, мектептердин жетишсиздигин, жолдордун начар абалы, транспорттук каттамдардын өнүкпөгөндүгүн атап кетсек болот.

Азыркы кездеги маалыматтык-технологиялык каражаттар коомдогу дээрлик бардык мамилелерди олуттуу өзгөртүүдө. Жаңы технологиялар продукцияларды өндүрүү жана кызмат көрсөтүү ыкмаларын гана өзгөртпөстөн, ошондой эле жарандык укуктарды жүзөгө ашыруунун, билим алуунун, жаш муунду тарбиялоонун жана эс алуунун жаңы ыкмаларын түзүүдө. Маалыматтык коомдо аралыктар кыскарып, ааламдашуу жүрүп, аймактарды өнүктүрүү үчүн көп мүмкүнчүлүктөр пайда болууда. Бирок учурда маалыматтык жаңы технологиялардын (мобилдик телефон/смартфон, планшет, ноутбук, интернет ж.б) тез темпте өнүгүүсү айыл жеринде жашаган карапайым адамдарга жеткиликтүү болбой, көптөгөн кыйынчылыктарды жаратууда. Булар менен бирге айыл жергесинин инфраструктурасы шаарларга салыштырмалуу начар абалда экени маалым.

Азыркы коомдо социалдык теңсиздикти мүнөздөгөн көрсөткүчтөр үзгүлтүксүз түрдө көзөмөлгө алынып, бааланып турушу керек. Анткени, социалдык теңсиздик кээ бир жол берүүгө мүмкүн болбогон чектерди күчөтүп жибериши мүмкүн. Теңсиздиктин мүмкүн болбогон чектеринин күчөшү коомдогу өзүнчө топтордун жашоо деңгээлинде чоң айырмачылыкка алып келип, калктын кээ бир топторун басынтуу, дискриминациялоону жаратат. Бул факт көпчүлүк учурда коомдо социалдык чыңалууну жаратып, социалдык конфликтти курчутат.

Жогоруда белгиленген жагдайларга байланыштуу кыргыз айылдарындагы социалдык теңсиздик маселесин изилдөө теориялык жактан гана эмес, тажрыйбалык өңүттө да актуалдуу болуп саналат.

Артыкчылыктуу илимий багыттары, билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан өткөрүлүүчү илимий-изилдөө иштери (ИИИ) менен диссертациянын темасынын байланышы.

Изилдөөнүн бул темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Социалдык-психологиялык факультетинин социология жана саясий-укуктук кафедрасынын ИИИ планына кирет.

Диссертациялык изилдөөнүн **максаты:** социалдык теңсиздиктин түрлөрүн, көрсөткүчтөрүн жана багыттарынын өзгөрүүсүн аныктоо, ошондой эле Кыргызстандын айыл жерлеринде калыптанган социалдык теңсиздиктин заманбап көрсөткүчтөрүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Бул максатка жетүү үчүн изилдөөнүн төмөндөгүдөй негизги илимий-теориялык **милдеттери** коюлду:

1. Кыргызстандагы социалдык теңсиздиктин табиятын ачкан социологиялык

- теорияларды талдоо;
2. Кыргызстанда кеңири тараган социалдык теңсиздиктин түрлөрүн жана формаларын талдоо;
  3. Кыргызстандын азыркы айыл коомундагы социалдык теңсиздиктин артыкчылыктуу көрсөткүчтөрүн кароо;
  4. Азыркы коомдогу социалдык теңсиздикти изилдөөнүн методологиясын аныктоо;
  5. Айылдардагы мүлктүк, гендердик, теңсиздиктин факторлорун жана өзгөрүү багыттарын талдоо;
  6. Социалдык теңсиздиктин Кыргызстандын айыл жергесиндеги жаңы түрү катары инфраструктуралык жана маалыматтык-технологиялык теңсиздикти аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий **жаңылыгы** Кыргызстандын айылдарындагы социалдык теңсиздиктин заманбап көрсөткүчтөрү жана алардын өзгөрүү багыттарын социология илиминде комплекстүү жана системалуу изилденгенинде.

Илимий **жаңылык** статусуна ээ болгон төмөндөгүдөй бир катар **жыйынтыктар** алынган:

1. Кыргызстандын айыл жерлериндеги социалдык теңсиздиктин көрүнүшүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоодо классикалык жана заманбап илимий теориялар түзөт деген тезисти андан ары өнүктүрүү болду. Атап айтканда, айыл жергесинде бир абалдан экинчи абалга өтүүнү жана коомдун социалдык институттарынын олуттуу өзгөрүшүн түшүндүргөн өзгөрүү теориясы, мобилдүүлүк теориясы жана мотивация теориясы чоң роль ойнойт.

2. Айыл калкынын арасында кеңири таралган статустук айырмачылыктар, физикалык көрсөткүчтөр менен аныкталган социалдык теңсиздиктин түрлөрүн жана формаларын жакшыраак түшүнүү болуп саналды. Ошол эле учурда жакырчылык мүлктүк теңсиздик катары Кыргызстандын айылдарындагы эң чоң көйгөй экендиги тастыкталып, коомдун жалпы түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө, саясий, экономикалык кырдаалга дагы таасирин тийгизээри айкындалды.

3. Айылдагы социалдык теңсиздик коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн мүнөздөмөлөрүн өзгөртүүдө чечүүчү мааниге ээ деген ойду андан ары өнүктүрүү болуп саналды. Ошол эле учурда, изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча биринчи орунда мүлктүк, экономикалык көрсөткүч (жашоо шарты, кирешеси ж.б.) түрүндөгү социалдык теңсиздик, ал эми экинчи орунда инфраструктурадагы теңсиздик (жол, бала бакча, мектеп ж.б.), үчүнчү, маалыматтык-технологиялык теңсиздик (телефон, планшет, ноутбук ж.б.), төртүнчү, гендердик теңсиздик талданып аныкталган (ишке орношуу чөйрөлөрүнүн бирдей эместиги, айыл жеринде кесипке ээ болуу, бизнес ачууга мүмкүнчүлүктөрдүн аздыгы ж.б.).

4. Айыл жеринде социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрүн аныктоодо методологиялык багытты талдоо жана аны андан ары өнүктүрүү каралган. Социалдык теңсиздиктин деңгээлин жана көрсөткүчтөрүн изилдөөдө сандык

жана сапаттык социологиялык методдор (сурамжылоо, тереңдетилген интервьюлар, фокус-топтук талкуулар ж.б) аныктоонун кошумча кыйла так куралы болуп саналат.

5. Мүлктүк, гендердик жана башка теңсиздиктин айыл жериндеги факторлорун социалдык-экономикалык турмуш жагынан аныктоодо негизинен билимди, маалыматты алууда, аны колдонууда мүмкүнчүлүктүн жана жеткиликтүүлүктүн каралышы керектиги жөнүндө жобо берилген.

6. Биринчи жолу маалыматтык-технологиялардын теңсиздиги Кыргызстандын айыл жерлериндеги социалдык теңсиздиктин заманбап көрсөткүчү экендиги аныкталды. Бул теңсиздик коомдун ар кандай аспектилерине, биринчи кезекте айыл-чарба өндүрүшүнүн өндүрүмдүүлүгүнө, аны ишке ашырууга жана жаңы инновациялык технологияларды ишке киргизүүгө, ошондой эле мамлекеттик кызматтардын жеткиликтүүлүгүнө (Түндүк, санариптик аймак жана башка колдонмолор), онлайн окутууларга чектөөлөрдү пайда кылып ар кандай терс таасирлерин тийгизиши мүмкүн.

Алынган жыйынтыктардын **практикалык маанилүүлүгү** диссертациялык изилдөөнүн илимий тыянактары Кыргызстандын айыл жергесиндеги социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрүнө алардын өзгөрүшүнө баа берүүдө пайдаланылат жана жергиликтүү аймактардын бюджетин иштетүүнүн жакшыртылышына, инфраструктуранын өнүгүшүнө, маалыматтык технологиянын, тактап айтканда интернеттин, санариптештирүү деңгээлинин жогорулашына, гендердик мүмкүнчүлүктөрдөгү теңсиздиктин азайышына өз салымын кошот.

Диссертациялык иштин мазмуну жогорку окуу жайларында социология боюнча окуу программаларын жазууда, алардын ичинен «айыл социологиясы», «гендердик социология», «маалыматтык-технологиялар социологиясы» боюнча лекциялык окуу материалдарын иштеп чыгууда, социологдор жана башка чектеш кесиптердин ээлерин даярдоо үчүн окутуу процессинде кеңири пайдаланса болот.

Алынган жыйынтыктардын **экономикалык мааниси**. Изилдөөнүн жыйынтыктарын жана сунуштарын Кыргызстандагы айыл жергесиндеги социалдык теңсиздик маселесин чечүүдө методологиялык негиз катары пайдаланууга болот. Диссертациянын практикалык сунуштары социалдык теңсиздиктин деңгээлин төмөндөтүү боюнча мамлекеттик социалдык саясатта, эл аралык жана коомдук уюмдардын ишмердигинде колдонсо болот.

Коргоого чыгарылып жаткан илимий иштин **негизги жоболору**:

Теориялык талдоонун жана эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктары авторго илимий жаңылык сапаттарына ээ болгон бир катар концептуалдык жана тажрыйбалык жоболорду иштеп чыгууга, ошондой эле коргоого алып чыгууга мүмкүнчүлүк берди.

1. Классикалык жана заманбап теориялар коомдогу социалдык теңсиздиктин көйгөйлөрүн ачып берсе, социология илиминдеги теориялардын ичинен «Өзгөрүү теориясы», «Мотивация теориясы» жана «Мобилдүүлүк теориясы» азыркы коомдогу социалдык теңсиздиктин абалын жана

өзгөрүүлөрүн кеңири талдоого мүмкүндүк берет. Бул теориялар белгилүү бир натыйжаларга жетүү үчүн зарыл болгон социалдык теңсиздиктин өзгөрүшүнүн бардык курамдык элементтерин жана коомго, калктын жыргалчылыгына таасирин тийгизе турган өзгөрүүлөрдү сүрөттөйт.

2. Социалдык теңсиздиктин түрлөрүнүн жана формаларынын ичинен мүлктүк теңсиздик, анын ичинде жакырчылык коомдогу калктын жашоо деңгээлин аныктайт. Жакырчылыктан, жумушсуздуктан жана айылдардагы теңсиздиктен айыл тургундары үй-бүлөсүнүн турмушун жакшыртуу үчүн чет өлкөлөргө миграцияга кетип жатышат. Теңсиздик менен жакырчылык тыгыз байланышта жана жыл сайын өзгөрүп турат.

3. Мүлктүк, гендердик, инфраструктуралык, маалыматтык жана технологиялык теңсиздик коомдогу социалдык теңсиздиктин деңгээлин камсыз кылат жана адамдардын жашоо шарттарына жана алардын социалдык абалына түздөн-түз таасирин тийгизет.

4. Социологиялык методдор аркылуу изилдөө ыкмалары (сандык жана сапаттык методдор) коомдогу, анын ичинде Кыргызстандын айыл жериндеги социалдык теңсиздиктин факторлорун, көрсөткүчтөрүн, деңгээлин аныктоодо натыйжалуу болуп саналат.

5. Жеткиликтүүлүк жана мүмкүнчүлүк кыйла натыйжалуу жана айыл элинин негизги керектөөлөрүн камсыздайт. Айыл тургундарынын, анын ичинде аялдардын социалдык абалын жогорулатууда интеллектуалдык, экономикалык, саясий, социалдык жана маданий жактагы булактар аларга активдүү субъект катары мүмкүнчүлүк берет.

6. Жаңы маалыматтык технологиялардын тез темпте өнүгүшү айыл жеринин карапайым тургундары үчүн жеткиликсиз, сигналдын (санариптик, интернет), өзгөчө алыскы тоолуу райондордо жетишсиздиги көп кыйынчылыктарды жаратат. Алыскы аймактарда маалыматтык каналдардын камтылышын жогорулатуу боюнча техникалык модернизация заманбап талаптарга жооп бербейт. Ошондой эле, эгемендүүлүк мезгилинде жаңы чек ара инфраструктураларынын өнүкпөгөнү чек ара аймактарында социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн жана коркунучтардын пайда болушуна алып келген. Заманбап коомдо маалыматтык технологиялардагы жана инфраструктурадагы теңсиздик социалдык теңсиздиктин жаңы түрү катары коомдогу социалдык теңсиздиктин деңгээлин аныктоого жана анализдөөгө кошумча мүмкүндүк берет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы катары социалдык теңсиздиктин абалына жана өзгөрүү багыттарына, ошондой эле негизги көрсөткүчтөрүнө социологиялык теориялардын, парадигмалардын негизинде талдоо жана Кыргызстандын айылдарындагы социалдык теңсиздик маселесине социологиялык изилдөө жүргүзүү, практикалык жактан сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын **апробациялынышы.**

Изилдөөнүн жыйынтыктары К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Социология жана саясий-укуктук кафедрасынын

отурумунда талкууланган. Диссертациялык иштин негизги мазмуну жана жыйынтыктары эл аралык жана жергиликтүү деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда, тегерек столдордо, семинарларда баяндалган.

Диссертациянын жыйынтыгынын толук чагылдырылышын **басылмаларда жарыялоо**. Ушул изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары автордун 9 илимий басылмасында Бишкек жана Тамбов шаарларында жарык көргөн илимий журналдарда, макалалардын жыйнагында берилген.

Диссертациянын **түзүмү, көлөмү**. Диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн, жалпы алты параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу аныкталып, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты жана милдеттери такталып, иштеги жаңылыктарына токтолуп, иштин экономикалык, практикалык мааниси көрсөтүлүп, ишти жактоодогу негизги жоболорго токтолуп, изилдөөчүнүн өздүк салымы, изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын апробацияланышы, диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү көрсөтүлгөн.

Диссертациядагы биринчи бап: **«Социалдык теңсиздик маселесин талдоодогу теориялык өңүттөр»** деп аталат. Бул бапта социалдык теңсиздикти изилдеген социологиялык теориялар, парадигмалар каралып, теңсиздик маселесине байланыштуу негизги илимий түшүнүктөр жана терминдер системага келтирилип, социалдык теңсиздиктин теоретикалык концепциялары, социалдык теңсиздиктин түрлөрү терең талдоого алынган.

Биринчи баптын биринчи бөлүмү **«Социалдык теңсиздик маселесин изилдөөдөгү негизги социологиялык теориялар»** деп аталат. Бул бөлүмдө социалдык теңсиздиктин теориялык негиздерин ачып көрсөтөт. Социалдык теңсиздик маселеси тууралуу ойчулдардын көптөгөн эмгектеринде чагылдырылган пикирлери талданган. Топтолгон материалдар чет өлкөлүк, орусиялык жана кыргызстандык окумуштуулардын жамааттык жана жеке монографиялык изилдөөлөрүнө багыт алууга мүмкүнчүлүк берди.

Байыркы философтор Платон, Аристотель жалпы калктын бай-кедей болуп бөлүнүшү тууралуу кенири ой жүгүрткөн. Философтордун пикирлери боюнча, коомдо байлар жана жардылар бири-бирине ар кандай бут тосууларды жаратып, чогуу өмүр сүрүшөт деген ойлорду айтышкан.

Окумуштуулардын эмгектеринде социалдык таптар жана алардын келип чыгышы, ички айырмачылыктары, алардын арасындагы катмарлар ж.б. тууралуу көп ой-пикирлер айтылып келет. Алардын ою боюнча таптар- бул бири-бирине карата теңсиз абалда турган жана өз-ара күрөшкөн социалдык топтор.

Белгилүү социологдордун эмгектеринде социалдык класстар жана алардын келип чыгышы, алардын ортосундагы айырмачылыктар ж.б каралат. Таптык теориянын жаралышы К.Маркстын (1818-1883 жж.) изилдөөлөрүнөн

башталат. Бирок ал коомдогу таптардын болушун жана алардын ортосундагы күрөштү аныктоо өзүнө тишелүү эмес экендигин белгилейт. К.Маркса чейин коомдун таптык түзүлүшүнө эч ким терең негиздеме берген эмес. Маркстын таптарды түзүүнүн жалпы негизи катары эмгекти бөлүштүрүү жумушчулардын адистешүүсүнө шарт түзөт, кесиптерди жана адистиктерди жаратат деген ойдо болгон.

Социалдык теңсиздик багытындагы стратификациялык теориянын жаралышы жана калыптанышы коомдун иерархиялык түзүлүштөгү «страталарга», же болбосо социалдык катмарларга бөлүнүшү менен байланышкан. Бул багытта караганда теңсиздик - социалдык стратификациянын натыйжасы, коомдун мүчөлөрүнүн иерархиялык топтошуусу. Социалдык стратификация (лат. stratum – катмар. facere – жасоо) – коомдун социалдык түзүлүшү жөнүндөгү социологиялык окуу. Бөлүнүүнүн негизи катары экономикалык, саясий, биологиялык, расалык, диний ж. б. стратификациянын чен-өлчөмдөрү эсептелинет. Аларды талдоодо социологдордун арасында ар кылдуу ой пикирлер айтылат.

Социалдык стратификация түшүнүгүнүн классикалык концепциясы коомду таптарга бөлүүнү камтыйт. Мындай бөлүнүүнүн негизине эркин, орчундуу жана орчундуу эмес чен-өлчөмдөрүн коюшат. Мисалы: эмгектин түрү, жашаган аймак, киреше өлчөмү ж.б. Кээ бир социологдордун ою боюнча социалдык стратификация өзгөрүүнү, өсүүнү, өнүгүүнү мүнөздөйт. Коомдо ар дайым кедей жана бай, артыкчылыктануу жана артыкчылыктардан ажыратылган, урматталган жана куугунтукталган-деп бөлүнүү болуп келген. Ушул сыяктуу жашоо мүмкүнчүлүктөрүн бөлүштүрүүдөгү айырмачылыктар катмарланууну, башкача айтканда стратификацияны жаратат.

Стратификациянын принциптерин изилдеген дагы бир жагдай функционализм болгон. Э.Дюркгейм биринчи жолу структуралык функционализмдин негизги постулаттарын теориялык жана методологиялык жактан негиздеген. Структуралык функционализм - бул социологиялык парадигма, анын маңызы социалдык өз ара аракеттенүү элементтерин бөлүп көрсөтөт, алардын ири социалдык системадагы же бүтүндөй коомдогу ролун жана ордун, ошондой эле социалдык функцияларын аныктайт.

Теңсиздиктин алгачкы түшүндүрмөлөрүн Э.Дюркгейм (1858-1917) «Коомдук эмгекти бөлүштүрүү жөнүндө» аттуу эмгегинде сунуш кылган. [«О разделении общественного труда» Эмиля Дюркгейма <https://postnauka.org/books/63185>]. Ал бардык коомдордо кээ бир иш-аракеттер башкаларга караганда маанилүү деп эсептеген жана ошондой эле адамдардын талантынын деңгээли ар кандай экенин айткан.

Стратификациялык концепциянын негизги принциби катары саналган структуралык функционализм багытында изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын арасынан Т. Парсонс өзгөчө чоң салым кошкон. Ал структуралык функционализмдин негиздөөчүсү катары коомдогу стратификациянын маңызын баалуулуктардын системасы болуп саналат жана ар кандай социалдык бирдиктерди баалайт деп эсептеген. Т.Парсонс өзүнүн

изилдөөлөрүндө Г. Спенсер менен Э. Дюркгеймдин концепцияларына таянган. Ал ар бир коомдун белгилүү бир муктаждыктары бар, аларды канааттандыруу алардын жашоосун улантуу үчүн зарыл деп эсептеген. Анын пикири боюнча, социалдык система ролдордун институтташтырылган комплекстери же өз ара аракеттенүүнүн туруктуу моделдери аркылуу түзүлөт [Тернер Дж. Структура социологической теории. [Текст]/Дж. Тернер. - М.:1995. -456 б.].

Социалдык теңсиздиктин маңызы, формалары жана функциялары тууралуу азыркы түшүнүктөрдүн чечмеленишинде К. Маркс менен катар дүйнөлүк социологиялык теориянын классиги М. Вебер (1864—1920 ж.ж.) өзгөчө орунду ээлейт. Вебер Маркстан айырмаланып, стратификациянын экономикалык аспектисинен тышкары бийлик жана аброй/кадыр-барк өңүттөрүн да белгилеген. Ал байлыкты, бийликти жана абройду/кадыр-баркты коомдогу иерархиялык негизде жашаган өзүнчө үч карым-катыштагы фактор катары карайт.

Көп критерийлүү стратификациянын кеңири жайылышында социолог жана культуролог П.Сорокиндин (1889-1969 ж.ж.) эмгектери маанилүү роль ойногон. П.Сорокиндин пикири боюнча, тап — кесиби, мүлктүк абалы, укуктук көлөмү, социалдык укуктук кызыкчылыктары бирдей болгон адамдардын жыйындысы. Мында коомдук тапка плюралисттик, көп факторлуу ыкма каралат [Сорокин П. Система социологии. [Текст]/П.Сорокин. -Санкт-Петербург.:1993.-375-376 б.]. Сорокин акыркы эмгектеринде да көп факторлуу чен-өлчөмдөрдүн жактоочусу болуп калган.

Азыркы мезгилде К. Дэвис менен У.Мурдун стратификация теориясы социалдык катмарлардын (страта) калыптануу процессинде эң таасирдүү көз караш болуп саналууда. Аталган теория социалдык структурадагы индивиддердин орду жана мотивациясы ар бир коомдо чечилүүсү керек деп белгиленет. Коомдогу негизи индивиддерди тиешелүү социалдык ролунун статусу боюнча бөлүштүрүү болуп саналат.

Америкалык социолог М.Фридман (1912-2006 ж.ж.) дагы төмөндөгүдөй терминдерди колдонгон: «социалдык таптар» жамаатты стратифициялаган башкы статустарды бөлүштүрүүдө; «экономикалык таптар» экономикалык күчтүн интенсивдүүлүгүн аныктоодо; «саясий таптар» саясий күчтүн туруктуу сегменттерин аныктоодо; «кесиптик таптар» классификация топторунда колдонууга болот.

Азыркы коомдун өнүгүшүндө, анын ааламдашуусунда абдан тез алмашкан жагдайлар мобилдүүлүк түшүнүгүнө ээ болот. Социологиядагы «мобилдүүлүк» феномени кеңири колдонулат. Бул кубулушту колдонууда, көбүнчө, социологдор социалдык топтордун же өзүнчө индивиддердин мобилдүүлүгүн карашат [Денисов Ю. В. Изменение взглядов на социальную мобильность в свете теории Дж. Урри. [Текст] Ю.В. Денисов // Вестник ПГГПУ. -Перм.: 2015. -№3].

Социалдык мобилдүүлүк - бул жеке адамдын же топтун социалдык түзүмдө (социалдык позицияда) ээлеген ордунун өзгөрүшү, бир социалдык

катмардан (таптан, топтон) экинчисине өтүшү эсептелинет. Кайсы гана коом болбосун жеке жана топтук мобилдүүлүк болот. Топтор же жеке адамдар үчүн өйдө карай жогорулоо мүмкүнчүлүктөрү стратификация системасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, б.а. статустарга ар кандай маани берилет. Ал статус 2 түрдө каралат: жазылган статус негизинен үй-бүлөлүк теги, жашы, жынысы, расасы жана туулган жери сыяктуу тукум кууп өткөн факторлорго байланыштуу; жетишкен статус адамдын жасаган иштери менен аныкталат, мисалы, докторлук наамга ээ болгон ж.б. [Смелзер Н. Социология. [Текст] / Н.Смелзер. -М.: 1999. -296 б.].

Джон Урри өзүнүн (1946-2016 ж.ж.) «Мобилдүүлүк» аттуу китебинде мобилдүүлүктүн ар кандай формасы адамга кандай таасир этээри, адам азыркы мезгилдеги коммуникациянын каражаты болгон ал мобилдүүлүктү канчалык деңгээлде колдоно алат деген маселелерди иликтөөгө алат [Лазарева А.В. Урри Дж. Мобильности. [Текст] / А.В. Лазарева. -Перевод с англ. -М.: 2012. -24 б.]. Окумуштуунун пикири боюнча, мобилдүүлүк системасы – социалдык мамилелердин жана материалдык инфраструктуранын жыйындысы.

Кеңири мааниде мобилдүүлүк - индивиддердин же топтордун бир жерден экинчи жерге же бир социалдык катмардан экинчисине жылышы. Аймактык мобилдүүлүккө ички миграция, эмиграция жана иммиграция кирет [Эррки Асп. Введение в социологию. [Текст] / Эррки Асп. -Санкт Петербург.: 1998. -160 б.].

Коомдогу социалдык теңсиздиктин жогорку деңгээли социалдык мобилдүүлүктү бир аз төмөндөтөт. Туруктуу теңсиздик социалдык мобилдүүлүктүн мурунку тажрыйбасынан көз каранды. Ал адамдын коомдогу статусун жогорулатуу механизмдин камтыйт.

Мобилдүүлүк менен катар, мотивация социалдык өзгөрүү концепциясы бар.

Мотивация теориясы да бүгүнкү күндө абдан актуалдуу тема болуп саналат, анткени адамдын ар кандай иш-аракетинин натыйжасы мотивациядан, иштөөгө жана өз аракетинде ийгиликке жетүү каалоосунан көз каранды. Бул мотивациясы жогору адамдар алда канча көп жана жемиштүү иштеши менен тастыкталат. Адам анын мотивациясынын жана активдүүлүгүнүн даражасын жогорулаткан, тигил же бул иш менен алектенүүгө үндөгөн жагдайлар келип чыкканда көбүрөөк күч-аракетти жумшоого даяр. А.Маслоу адамдардын мотивацияларын жана муктаждыктарын изилдөөдө жаңы баракты ачты. А.Маслоунун идеяларынын негизги теориясы адамдын керектөөлөрү иерархиялык түзүлүшкө ээ. Мотивацияны карап чыгууда, биз адамды иш-аракет кылууга жана аны бекемдөөгө түрткү берүүчү факторлорго көңүл буруубуз керек. Алардын негизгилери: муктаждыктар, кызыкчылыктар, мотивдер жана стимулдар [Маргулис А.В., Степанов Е.И. Потребности человека: методологические проблемы комплексного исследования // Вопросы философии. №4. 57 б.]. Социалдык өзгөрүүнү социалдык объектинин бир абалдан экинчи абалга

өтүшү, социалдык-экономикалык форманын өзгөрүшү, коомдун социалдык уюмунун, анын институттарынын жана социалдык структурасынын олуттуу өзгөрүшү, калыптанган социалдык мыйзам ченемдеринин өзгөрүшү, жүрүм-турум, институционалдык формалардын ар түрдүүлүгүнүн жаңылануусу жана өсүшү, деп түшүнүүгө болот [Кирдина С.Г. Социальные изменения. [Текст] / С.Г. Кирдина. -М.: 2003. -Социологическая энциклопедия, Том 2. -480 б].

П.Штомпка «социалдык өзгөрүү» терминин белгилүү бир учурдагы социалдык системанын абалы менен башка системанын башка учурдагы абалынын ортосундагы айырма катары карайт [Штомпка П. Социология социальных изменений. [Текст] / П. Штомпка. Пер. с англ. -М.: 1996. -48 б.]. Ал белгилегендей, мурунку жана кийинки мамлекеттер бири-биринен ар кандай тегиздикте жана ар кандай көз карашта айырмаланышы мүмкүн.

Кыргызстандын ойчулдарынын, окумуштууларынын ой жүгүртүүсүн карап көрсөк.

Улуу ойчул, акын, саясат таануучу, мамлекеттик ишмер Ж.Баласагын (1015-жылы, айрым маалыматтар боюнча 1016-жылы туулган. 1075 жылы каза болгон). Баласагун шаарында жазган саясий-философиялык дастанында «Кутадгу билиг», «Кут алчу билим» же «Куттуу билик» деген эмгегинде коомдо болуп жаткан көптөгөн багыттарды баяндаган.. «Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү тууралуу кеңири маалымат берген. Коомдогу бардык социалдык топтордун ээлеген орду, жүрүм-турум нормалары жөнүндө автор өтө ыклас коюу менен баяндайт [Жусуп Баласагын. Куттуу билим. -Б.: Кутаалам, 2017, 13 -55б.]. Ойчул окууну, билимдүүлүктү дүйнө таанып билүүнүн эн негизги жолу катары баалаган.

1920-1930 жылдары көптөгөн совет өлкөлөрүндө, алардын ичинде Кыргызстанда кулакка тартуу саясаты башталган. Бул саясаттын жүрүшүндө аттуу баштуу адамдарды Сибирге айдашкан. Алардын көпчүлүгү айдалып барган жеринде тентип, кыйналып, кордук көрүп, ооруп, кемсинип жүрүп ошол жерде каза болушкан. Айрымдары бүт тукуму менен жок болушкан. Ошентип «кызыл»жана «ак» адамдар болуп экиге бөлүнүп таптык күрөш башталган. Кыргыз жеринин интеллектуалдык лидерлери И.Айдарбеков, Ж.Абдрахманов, А. Орозбеков, Б. Исакеев, К. Тыныстанов, И. Арабаев жана башкалар «эл душманы» деген жалаа менен жок кылынган [Исаев К.И. Кыргыз ким болгон? Ким болду? Ким болуш керек? [Текст] /К.И. Исаев-Б.: 2017. -20 б.].

Философия илиминин доктору, профессор К. Исаев социалдык чөйрөдөгү теңсиздиктин жалпылыгынан жана тереңдигинен байлар менен жакырлардын ортосундагы айырмачылыктарды, айыл маселесин кеңири талдаган. [Исаев И.К. Таза коом Кыргызстанды өркүндөтүүнүн келечектеги жолу. [Текст]/ И.К. Исаев. -Б.: 2017. -64 б.]. Бул дагы социалдык теңсиздиктин жылдан жылга көбөйүп коомго терс таасирин тийгизээрин далилдейт.

Социология илимдеринин доктору Омуралиев Н.А адамдардын тобу көбүнчө ар кыл кабылдоолорго кабылып жана алар чыр-чатакты ар кандай түшүнүшөт деп белгилеген. Ошондуктан, чыр-чатактын жүрүшүн сүрөттөөдө,

алар ар кандай учурларды белгилешет, бир нерсени калтырышат (билбестиктен же ушул нерсеге маани бербегендиктен), бир нерсени баса белгилеп, апыртып кетишет деп өзүнүн эмгегинде жазган [Омуралиев Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. [Текст] дис. ... соц. илим. доктору: 22.00.04 /Н.А.Омуралиев. -Бишкек, 2012.].

Социология илимдеринин доктору Мендибаев Н.М., коомдогу социалдык көйгөйлөрдү, айыл жергесиндеги маселелерди көп жылдар бою талдаган. Анын «Айыл антропосоциеталдык бүтүндүк катары өзгөрүлгөн коомдо» деген эмгегинде айыл калкынын жашоо денгээлин, миграция, теңсиздик, жакырчылык маселеси каралган. Өзгөрүлүп жаткан кыргыз коомундагы антропосоциеталдык бүтүндүк катары айылдагы өзгөрүү процесстеринин динамикасына таасир этүүчү факторлордун комплексин талдаган [Мендибаев Н. Село как антропосоциетальная целостность в трансформирующемся обществе [Текст] / Н. Мендибаев. -Бишкек, 2014. -№5. -178б.].

Эркинбеков Т.Ж. өзүнүн илимий ишинде «Азыркы Кыргызстандагы социалдык теңсиздиктин аймактык өзгөчөлүктөрү» деп аймактардагы социалдык тенсиздик маселесине көңүл бурган. Ал аймактагы көйгөйлөр ар бир өлкө үчүн өзгөчө маанилүү жана терең түшүнүүнү талап кылат, анткени алар өндүрүштүк ресурстарга, материалдык жыргалчылыкка, билимге бирдей мүмкүнчүлүктүн жоктугун шарттайт жана көпчүлүктүн жашоо сапатында теңсиздиктин өсүшүнө өбөлгө түзөт деп белгилеген [Эркинбеков. Т.Ж. Региональные особенности социального неравенства в современном Кыргызстане. [Текст] дис. соц. илим. кандидаты:22.00.04 /Т.Ж. Эркинбеков. - Бишкек, 2011. -61 б.].

Жалпылап айтканда, социалдык теңсиздик - бул коомдогу адамдардын ар кандай топторунун ортосундагы статус, мүмкүнчүлүк, ресурстар жана сыйлыктардагы айырмачылыктарды сүрөттөгөн түшүнүк.

Биринчи баптын экинчи бөлүмү: **«Социалдык теңсиздиктин түрлөрү жана формалары»** тууралуу баяндалган. Илимий жана практикалык жактан караганда теңсиздиктин бир нече түрү бар:

1. Жакырчылык социалдык теңсиздиктин бир түрү катары.

Жакырчылык феномени социологияда теңсиздиктин негизги багыттарынын бири болуп саналат. Жакырчылык – жеке адамдын же анын үй-бүлөсүнүн кирешеси алардын негизги керектөөсүн канааттандырбаган абал. Азыркы учурда жакырчылык дүйнөлүк маселе катары каралып, баардык адамдардын аралашуусун талап кылат. Жакырчылык калктын көпчүлүк бөлүгүнүн, алардын ресурстарынын жеткиликтүүлүгүнүн чектелүүлүгүн: мисалга алсак, жогору төлөнүүчү ишке орношууда, сапаттуу билим жана медицина кызматын алууда, балдардын, жаштардын ийгиликтуу социалдашуусунда да таасир берет.

2. Депривация теңсиздиктин түрү катары

Депривация – узакка созулган ажыратуудан же жашоо муктаждыктарын канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн олуттуу чектөөнүн натыйжасында келип чыккан шарт. Депривация психофизиологиялык болушу мүмкүн, башкача айтканда, тамак-ашка, сууга, уйкуга, жылуулукка, коопсуздукка жана башкаларга муктаждык сыяктуу физикалык муктаждыктарды канааттандыруу менен байланышкан. Мисалы, тамак-аштан ажырап калуу ачарчылыкка, тамак-аштан ажырап калууга - чарчоо жана төмөндөгөн аткаруу, ажыратуу коопсуздук – өнүктүрүү тынчсыздануу жана коркуу. Депривация социалдык да болушу мүмкүн, башкача айтканда, коомдук муктаждыктарды канааттандыруу менен байланышкан, мисалы, баарлашуу, сүйүү, бир топко таандык болуу, өзүн баалоо ж.б.у.с. Мисалы, социалдык ажыратуу депрессиянын, жалгыздыктын жана антисоциалдык жүрүм-турумдун өнүгүшүнө алып келиши мүмкүн.

Депривация адамдын физикалык жана психикалык саламаттыгына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ал иммунитеттин төмөндөшүнө, өнөкөт оорулардын өнүгүшүнө, интеллекттин төмөндөшүнө, жүрүм-турумунун бузулушуна алып келиши мүмкүн.

Депривация ар кандай себептерден улам пайда болушу мүмкүн, анын ичинде: *Экологиялык факторлор* (жакырчылык, табигый кырсыктар, согуш, табигый кырсыктар ж.б.); *Социалдык теңсиздиктин факторлору* (дискриминация, маргинализация, жакырчылык ж.б.); *Үй-бүлөдөгү тарбиянын факторлору* (балдарга зомбулук көрсөтүү, алардын муктаждыктарына көңүл бурбоо).

3. Физикалык көрсөткүчтөрү боюнча теңсиздик. Бул көрсөткүч 3 түргө бөлүнөт: 1) физикалык айырмачылыгынын негизи боюнча; 2) сексуалдык теңсиздик; 2) жашы боюнча теңсиздик.

Физикалык айырмачылыгынын негизинде болгон теңсиздик, бул кандайдыр бир расанын, улуттун өкүлү болушу, адамдардын дене түзүлүшү (арык же толук), өңүнүн түсү, керек болсо канынын кайсы топко кирүүсү боюнча ж.б. кирет.

Сексуалдык теңсиздик- бул типке гендердик роль жана сексуалдык роль кирет. Коомдук жашоонун ар кандай чөйрөсүндөгү айырмачылык жыныстардын ортосундагы айырмачылык теңсиздикке алып келет.

Жашы боюнча теңсиздик – бул ар кандай жаштагы топтордун ортосундагы жашоо мүмкүнчүлүктөрдүн айырмасынын ар кандай шартта болуусу.

4. Статустардын айырмачылыгындагы теңсиздик. Статус-укуктук, маданий, саясий чен-өлчөмдөр менен уюшулган катмар же топтор болуп социалдык стратификациянын бир формасын түшүндүрөт. Негизи статустун 2 түрүн бөлүп карасак болот: 1) жазылган; 2) жетишилген [Смелзер Н. Социология. [Текст]/ Н.Смелзер. -М.: 1999. -296 б.].

Жазылган статус анда жынысы, кайсы улутка, аймакка таандык экендиги каралат. Мисалга алсак, эгерде индивид кандайдыр бир аймактан окуганы келсе, анын мүмкүнчүлүктөрү аз деп эсептелинген. Ал эми жетишилген

статуста болсо социомаданий системанын байланышынан келип чыгат. Мисалы, профессиянын негизинде алган статус.

Мындан сырткары азыркы коомдо социалдык теңсиздиктин эң кеңири таралган түрлөрү: экономикалык, этникалык, улуттук, гендердик, расалык, курактык, диний, маалыматтык (санариптик) теңсиздиктер бар.

Азыркы коомдо социалдык теңсиздиктин эң кеңири таралган формалары болуп төмөнкүлөр саналат: кирешелерди бөлүштүрүүдө теңсиздик, жашоо мүмкүнчүлүктөрүнүн теңсиздиги, адамдардын мүмкүнчүлүктөрүндөгү теңсиздик, билим берүүдөгү теңсиздик, медициналык кызматтарды алуудагы теңсиздик, мүлктү бөлүштүрүүдө теңсиздик ж.б.

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк процесстердин таасири астында изилдөөнүн жаңы предмети – глобалдык социалдык теңсиздикти айтууга болот. Ааламдашуу теңсиздикти изилдөөнүн масштабын гана өзгөртпөстөн, теңсиздиктин жаңы түрлөрүн (мисалы, маалыматтык) пайда кылууда, ошондой эле теңсиздиктин «эски» түрлөрүн «жаңыларына» үстөмдүк кылып, изилдөө методологиясын өзгөртүүнү талап кылат.

Илимий иштин экинчи бөлүмү: **«Социалдык теңсиздиктин азыркы коомдогу көрсөткүчтөрү жана методологиялык аспектилері»** каралган.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизи катары социологиялык, комплекстүү, дисциплина аралык мамиле түзөт. Маалыматтарды алуу үчүн документтерди, адабияттарды анализдөө (илимий иштин теориялык багытын жазуу учурунда); эмпирикалык жактан социологиялык изилдөө жүргүзүлгөн.

Экинчи баптын биринчи бөлүмү: **«Азыркы коомдогу социалдык теңсиздиктин негизги көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө»** берилген. Коомдо калктын жашоо турмушунда көптөгөн өзгөрүүлөр болууда. Өзгөчө айыл жергесиндеги демографиялык кырдаал, миграция, калктын социалдык курамы, табигый-климаттык шарттардын ар түрдүүлүгү, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү, коомдук өндүрүштөгү эмгектин мүнөзү, мамлекеттин социалдык камсыздоо түзүмүнүн иштөө деңгээли, калктын киреше бюджеті жана анын бөлүштүрүү салты, социалдык чөйрөнүн ар тараптуу өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Ошону менен бирге жогоруда айтылган багыттарда калк арасындагы бирдей эместик, теңсиздиктин өкүм сүрүшү байкалат. Алардын ичинен, өзгөчө, азыркы учурда жашоо-шарттагы-мүлктүк, жыныстар ортосундагы -гендердик, инфраструктурадагы, маалыматтык-технологиянын жеткиликтүү эместигиндеги теңсиздиктер коомдо актуалдуу маселелердин катарын толуктайт.

Мүлктүк теңсиздик. Мүлктүк теңсиздик – жеке адамдар, калктын топтору же өлкөлөр ортосундагы кирешени, байлыкты бөлүштүрүүдөгү айырмачылыктар. Мүлктүк теңсиздикке өбөлгө түзгөн көптөгөн факторлор бар, анын ичинде: *рыноктук күчтөр* - киреше менен байлыктын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү, эмгекке, ресурстарга суроо-талап жана сунуш сыяктуу рыноктук күчтөрдүн натыйжасы; *мамлекеттик саясат* - салык, билим берүү жана социалдык камсыздоо саясаты теңсиздикке көмөктөшөт же

чектейт; *социалдык-экономикалык факторлор* - билим, көндүмдөр, гендердик, диний саясат ж.б.

Мүлктүк теңсиздик коом үчүн олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн, анын ичинде: *социалдык чыңалуу* - кирешеси аз адамдар аларга адилетсиз мамиле жасалып жатканын сезип нааразылык акциялары жана башка коомдук тартип бузууларга барышы мүмкүн; *саясий дисбаланс* - кирешеси жогору адамдар саясий процесстерге көбүрөөк таасир этип, байларды жактаган мыйзамдар көп болушу мүмкүн.

Азыркы учурда коомдо, өзгөчө айыл жергесинде киреше масштабы социалдык теңсиздиктин негизги көрсөткүчү болуп саналат. Анткени киреше булагы айыл калкынын мүмкүнчүлүгүнүн негизги материалдык пайдаларынын себеби катары эсептелинет. Калктын материалдык бакубатчылыгында башка факторлор дагы таасири тийгизип турат.

Гендердик теңсиздик. Гендер — аял жана эркекке таандык маданий уюштурулган белгилери бар жыныстын социалдык конструкциясы. Биологиялык жыныстан айырмаланып, идеологиянын, практиканын, социалдык институтардын таасири аркасында өзгөрө алат. «Гендердик» деген сөздү жөн гана «аял маселеси» катары карабастан, андан да тереңирээк — аялдардын гана эмес, эркектердин да мүмкүнчүлүгүн чектөөчү фактор катары түшүнүш керек. Гендердик теңсиздик — бул укуктар, милдеттер, мүмкүнчүлүктөр, экономикалык жана башка ресурстарга жетүү гендердик (б.а. эркектер менен аялдардын социалдык жактан алынган өзгөчөлүктөрүнөн) көз каранды болгон коомдун системасы. Гендердик теңсиздиктин себептери жана деңгээли коомдун өнүгүүсү (социалдык-экономикалык, демографиялык, технологиялык), гендердик тартип жана жүрүм-турум факторлору сыяктуу үч негизги фактордун аракетин менен түшүндүрүлөт. Өнүгүп келе жаткан жана өнүккөн өлкөлөрдө дагы гендердик теңсиздик бар, бирок бул ажырымдын масштабы бири-биринен айырмаланат. Мунун себеби биринчи кезекте экономикалык дисбаланс жана белгилүү бир маданий каада-салттардын таасири болушу мүмкүн. Андан сырткары гендердик теңсиздик жалпы көйгөйлүү тармактарды дагы өзүнө камтыйт, мисалы эмгек чөйрөсүндөгү теңсиздик жана эмгек акы, ошондой эле саясий катышуу чөйрөсүндөгү теңсиздик. [Лошакова. Ю.П. Региональные особенности гендерного неравенства. [Текст] /Ю.П. Лошакова // Социс. -М.: 2013. - №5 (337). -136 б.].

Инфраструктурадагы теңсиздик. Инфраструктуралык теңсиздик — коомдун ар кайсы бөлүктөрүндөгү адамдардын инфраструктурага бирдей эмес жеткиликтүүлүгү (жолдор, транспорт, саламаттыкты сактоо, билим берүү жана интернет ж.б.). Бул социалдык теңсиздиктин көрсөткүчү аймактарда жашаган адамдар үчүн олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн, мисалы жумушка орношууда, билим алууда жана саламаттыкты сактоо кызматтарына жетүүдө, коомдук турмушка катышуу мүмкүнчүлүгүндө да чектелиши ж.б. Айыл жеринде жашаган адамдар шаарда жашагандарга караганда инфраструктурага жеткиликтүүлүгү чектелген. Айыл жергесиндеги инфраструктуралык теңсиздикке мисалдары: айыл жерлеринде жолдор көп

учурда начар абалда болгондуктан, медициналык мекемелерге, мектептерге жана башка маанилүү кызматтарга жетүүнү кыйындатат же мүмкүн эмес; айылдарда интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болушу мүмкүн (сигналдын начардыгы), бул окууга, жумушка жана башка мүмкүнчүлүктөргө жетүүнү кыйындатат; саламаттыкты сактоо мүмкүнчүлүгү чектелген болушу мүмкүн, бул ден соолуктун начарлашына жана өлүмгө алып келиши мүмкүн.

Инфраструктуранын теңсиздиги жеке адамдар жана бүтүндөй коом үчүн чоң кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон олуттуу көйгөй. Бардык адамдар үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу үчүн инфраструктуралык теңсиздикти азайтуу үчүн күч-аракеттер жумшалуусу зарыл.

Адамдын жумуш ордунун географиялык жайгашышы (шаарда же айылда, шаардын борборунда же четинде ж.б.), иш шарттары, жумуш убактысы, айлык акысынын өлчөмү, социалдык колдоо принциптери, дем алыш жана эмгек өргүүлөрүн берүү өзгөчөлүктөрү адамдардын талаптарынын калыптанышында чечүүчү роль ойнойт. Турмуш-тиричилигин ыңгайлуу (турак-жай) шартта түзүп жашоо менен катар башка күнүмдүк муктаждыктар кирет (суу, электр энергиясы, газ, жылуулук ж.б.). Андан сырткары, маданият үйлөр жабылып, күнүмдүк тейлөө кызматтары (ФАП, бала бакча, мектеп ж.б.) жетишсиз же болбосо алардын абалы ремонт кылууга, кайра калыбына келтирүүгө муктаж. «Айыл - шаар» миграция багытынын көз карашы менен алганда дагы тармактык айырмачылыктар бар. Ошону менен бирге, соода жана курулуш кызматтары өлкө боюнча шаар аймактарында көбүрөөк өнүккөн. Курулуш жана өндүрүш тармактарында, билим берүү чөйрөсүндө, жумушка орношууда мүмкүнчүлүктөр шаарларда көбүрөөк. Мындан тышкары, эмгек акы жана бизнес кирешеси айыл жерлерине салыштырганда шаарларда жогору.

Маалыматтык-технологиядагы теңсиздик. Маалыматтык технологиядагы теңсиздик адамдардын, калктын же өлкөлөрдүн ортосундагы маалыматка жана технологияга жетүүдөгү айырмачылыктар. Ал ар кандай формаларда пайда болушу мүмкүн, анын ичинде: *түзмөктөргө жана инфраструктурага кирүүдөгү теңсиздик* (алыскы айылдарда жашагандардын компьютер, смартфон жана башка жабдыктарга, ошондой эле интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү аз болушу); *көндүмдөрдүн жана билимдердин теңсиздиги* (тийиштүү билим жана билим албаган адамдар маалыматтык технологияларды колдонуу үчүн керектүү көндүмгө ээ болбошу); *маалыматтык технологияларды колдонуудагы теңсиздик* (маалыматтык технологияларды колдонууну билбеген же анын зарылдыгын түшүнбөгөн адамдар аны толук пайдалана албай калышы).

Маалыматтык технологиялардын теңсиздиги коом үчүн ар кандай кесепеттерге алып келиши мүмкүн, анын ичинде: 1) *Социалдык жана экономикалык дискриминация*. Маалымат жана технологияга жеткиликтүүлүгү жок адамдар билим алуу, ишке орношуу жана социалдык катышуу мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыратылышы мүмкүн; 2). *Кирешелердин*

теңсиздигинин өсүшү. Маалымат жана технологияга жетүү мүмкүнчүлүгү бар адамдар эмгек рыногунда жана жашоонун башка тармактарында артыкчылыктарга ээ болот, бул кирешелердин теңсиздигине алып келиши мүмкүн; 3). *Жашоонун сапатынын начарлашы.* Маалымат жана технологияга жетпеген адамдар маалыматты, керектүү кызматтарды жана өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн алууда чектелиши мүмкүн.

Экинчи баптын экинчи параграфында: **«Социалдык теңсиздикти изилдөөдөгү методологиялык аспектилер»** каралган.

Социалдык теңсиздикти аныктоо методологиясы – социалдык теңсиздикти өлчөө жана талдоо үчүн колдонулган ыкмалардын жана методдордун жыйындысы. Аныктоо негизинен социалдык статус концепциясына негизделет. Социалдык статус - адамдын коомдогу абалы, анын экономикалык, социалдык, маданий жана башка факторлору менен аныкталат. Ал ар кандай формаларда пайда болушу мүмкүн, анын ичинде: экономикалык жактан: киреше, байлык жана менчиктеги айырмачылыктар; социалдык жактан: укуктарыңызды жана дараметиңизди ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүндөгү айырмачылыктар.

Социалдык теңсиздикти аныктоонун методологиясы теңсиздиктин кайсы жагын өлчөө керек экендигинен көз каранды.

Иш жүзүндө социалдык теңсиздикти өлчөө үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат:

Социалдык теңсиздиктин индекстери: калктын ар кандай топторунун ортосундагы социалдык статустагы айырмачылыктарды өлчөөчү сандык көрсөткүчтөр.

Социалдык көрсөткүчтөр: калктын социалдык абалынын ар кандай аспектилерин чагылдырган көрсөткүчтөр, анын ичинде билим деңгээлин, саламаттыкты сактоонун деңгээлин, иш менен камсыз болуу деңгээлин ж.б.

Коомдук пикирди сурамжылоолор: жарандардын социалдык теңсиздикти өз көз карашын ачып берүүчү калкты сурамжылоолор.

Социалдык теңсиздикти аныктоонун негизги методдору:

Кирешенин бөлүштүрүлүшү: Джини коэффициенти калктын кирешелеринин бөлүштүрүлүшүн өлчөө үчүн колдонулат. Джини коэффициенти кирешени бөлүштүрүүдө теңсиздиктин даражасын өлчөй турган сандык көрсөткүч болуп саналат. Джини коэффициенти канчалык жогору болсо, кирешени бөлүштүрүүдө теңсиздик ошончолук жогору болот.

Жакырчылыктын деңгээли: калктын жакырчылык деңгээлин аныктоо үчүн жашоонун наркы сыяктуу көрсөткүч колдонулат. Жашоо минимуму – адамдын негизги керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн зарыл болгон минималдуу киреше.

Эл аралык практикада негизинен Джинни жана Лоренцтин коэффциенттери колдонулат. Эгерде киреше булагын орто эсеп менен бөлсөк (мисалы: 10% төмөнкү катмардагы коом, 10% киреше менен камсыз болсо ж.б.) мындай учурда Джиннинин коэффциенти 0 барабар болуп теңсиздик байкалбайт. Джиннинин методунун жетишпеген жагын карасак – адамдардын

тобун бир гана киреше булагы менен эсептелинип, калган 80% каралган эмес. Ал эми Лоренц тарабынан киргизилген методдо болсо кирешедег социалдык теңсиздикти эсептөөчү формула аркылуу саналат. Лоренцтин тамыры кирешенин бөлүнүүсүн гана көрсөтпөстөн, анын мүлкүн, ошондой эле мамлекеттин жаратылыш ресурстары туурасында дагы маалымат бере алат.

Социалдык теңсиздиктин методологиясын аныктоо социалдык теңсиздикти изилдөөнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат. Методологияны туура тандоо социалдык теңсиздикти жоюу боюнча чараларды иштеп чыгууда колдонула турган ишенимдүү изилдөө натыйжаларын алууга мүмкүндүк берет. Эл аралык практикада негизинен Джинни жана Лоренцтин коэффициенттери колдонулат. Бул методологиялар Кыргызстандагы социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрүн аныктоо үчүн алгылыктуу эмес, анткени көмүскө кирешелер өлкөдө эч жерде көрсөтүлбөйт.

Илимий иштеги үчүнчү бап **«Кыргызстандын айылдарындагы социалдык теңсиздиктин абалы жана өзгөрүү багыттары: социологиялык талдоо»** болуп саналат. Анда негизинен айылдардагы социалдык теңсиздикти талдоо, негизги индикаторлорун анализдөө өз учурунда жана өзгөрүү багыттары каралган.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүмүндө **«Айыл жергесиндеги мүлктүк жана гендердик теңсиздиктин абалы жана факторлору»** деп аталган. Бул бөлүмдө Кыргызстандын айыл жериндеги мүлктүк теңсиздик байлыктын ресурстарынын жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрдүн бөлүштүрүлүшүндөгү айырмачылыктарды чагылдырат. Алардын катарын жер ресурстары, бизнес, айыл чарба өндүрүшү, социалдык кызматтарга, билимге, саламаттык сактоого жеткиликтүүлүк, жумушка орношуудагы мүмкүнчүлүктөр толуктайт.

Социалдык теңсиздиктин түрлөрүн талдоодо Кыргызстандын айыл жерлеринде жакырчылык чоң көйгөй экени тастыкталды. Жакырчылык айыл жеринде калктын материалдык деңгээлинин жана жашоо шартынын төмөндөшүнө байланыштуу болгондуктан, ал коомдун өнүгүшүнө, анын жалпы структурасынын, саясий-экономикалык абалынын өзгөрүшүнө терс таасирин тийгизээри айдан ачык.

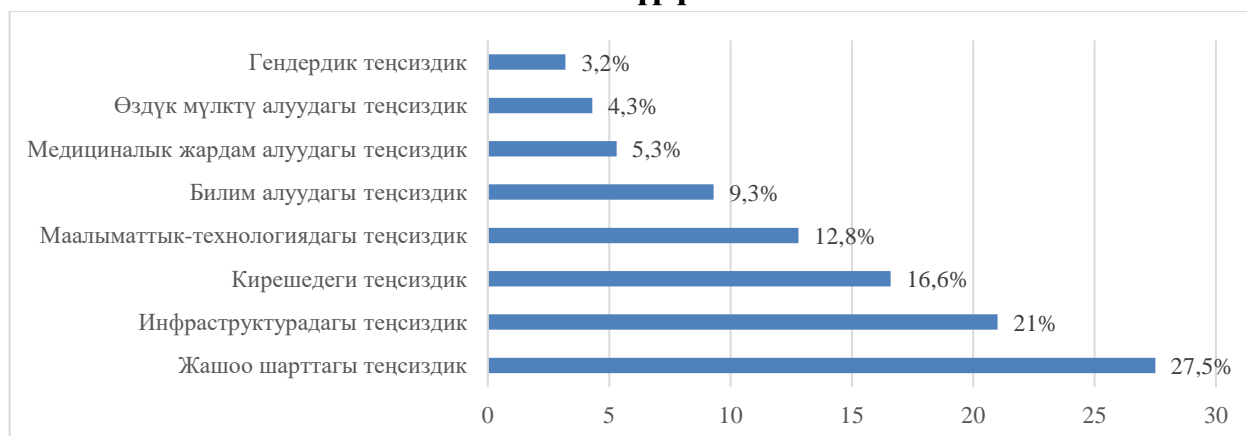
Кыргызстанда гендердик теңсиздик актуалдуу көйгөй бойдон калууда. Ал коомдун ар кандай чөйрөлөрүндө эркектер менен аялдардын бирдей эмес мүмкүнчүлүктөрүнөн жана статусунан көрүнүп турат: 1.) *Билим берүү*. Кыздар менен балдар билим алууга бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болгону менен, кесипти тандоолорунда айырмачылыктар бар. Маселен, аялдар гуманитардык адистиктерди, ал эми эркектер техникалык тармактарды тандашат; 2.) *Эмгек рыногу*. Аялдар көбүнчө ишке орношууда бирдей эмес шарттарга, аз айлык акыга жана жогорку маяналуу жумушка жетүүнүн чектелгендигине туш болушат. Алар ошондой эле жумуш ордунда дискриминацияга көп кабылышат; 3.) *Саясат жана лидерлик*. Аялдар жогорку саясий жана жетекчилик кызматтарда аз көрсөтүлөт. Гендердик дисбаланс мамлекеттик деңгээлде да, жергиликтүү деңгээлде да бар; 4.) *Аялдарга карата зомбулук*. Аялдарга карата

зомбулук маселеси олуттуу бойдон калууда. Буга физикалык, психологиялык жана сексуалдык зомбулук, ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулук кирет; 5). *Маданий жана салттуу нормалар.* Учурдагы гендердик стереотиптер жана салттуу нормалар аялдардын коомдогу ролун, анын ичинде алардын ресурстарга жана мүмкүнчүлүктөргө жетүүсүн чектеши мүмкүн; 6). *Сексуалдык жана репродуктивдүү ден соолук.* Сексуалдык жана репродуктивдүү ден соолук жөнүндө маалыматка жетүү чектелген, бул аялдардын жана кыздардын жашоосуна таасир этиши мүмкүн.

Илимий иштин алкагында айыл тургундарынын жашоосу жана алардын ортосундагы айырмачылыктар изилденген. Изилдөө Кыргызстандын 7 облусун камтып, ага 820 респондент катышкан.

Жүргүзүлгөн социологиялык изилдөө өлкөнүн айылдарындагы социалдык теңсиздиктин түрлөрүн аныктады. Жыйынтыгына таянсак, жашоо шартынын теңсиздик биринчи орунда – 27,5%, экинчи орунда инфраструктурадагы -21%, үчүнчү кирешедегі -16,6%, төртүнчү маалыматтык-технологиядагы теңсиздик– 12,8% кирет. Гендердик теңсиздик, өздүк мүлктү алуудагы теңсиздик жана медициналык жардам алуу теңсиздиги салыштырмалуу төмөн. Толук маалымат 3.1-гистограммада көрсөтүлгөн.

Гистограмма 3.1- Социалдык теңсиздиктин айылдарда кеңири тараган түрү

Материалдык абал социалдык теңсиздиктин абалына жана түрлөрүнө олуттуу таасирин тийгизет: калктын бай катмарлары зарыл болгон кызматтарга көбүрөөк мүмкүнчүлүк алышат, ал эми аз камсыз болгон топтор үчүн теңсиздикти жеңүү кыйыныраак.

Алынган маалыматтарга ылайык, респонденттердин үчтөн бири эмерек, сыналгы, кир жуугуч машиналар жана башка көп убакытка колдонулуучу товарларды сатып алууда кыйынчылыктарга туш болушпайт (36,8%). Респонденттердин дагы үчтөн бир бөлүгү (36,5%) тамак-ашка акча жетиштүү, бирок кийим сатып алуу кыйын деп жооп беришкен. Респонденттердин бештен бир бөлүгү (21,9%) тамак-аш жана кийим-кече сатып алууга жетиштүү акчасы бар экенин, бирок узакка колдонулуучу товарларды сатып алуу кыйын экенин белгилешти, ал эми 3,5% тамак-ашка да акчасы жетишсиз экенин моюнга алышты. Алынган жооптор өлкөнүн айыл калкындагы

жакырчылыктын жетишээрлик жогорку деңгээлин тастыктайт, бул социалдык теңсиздиктин күчөшүнө өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн жыйынтыктары айыл калкынын социалдык теңсиздигинин негизги себептери катары мал чарба продукциясына (26,8%) жана айыл чарба продукциясына (23,1%) баанын төмөндүгү экендигин көрсөттү, бул жоопторду социалдык теңсиздиктин «экономикалык факторлору» катары аныктоого болот. Экинчи топтогулар «мамлекеттик факторлор» себеп деп белгилешип, «мамлекет айыл тургундарынын көйгөйлөрүн чечпейт», «мамлекеттеги мыйзамдардын иштебегендиги», «калкка социалдык жардамдын жетишсиздиги», «экономиканын начар өнүгүүсү», «эмгек акынын төмөндүгү» деген ойлорун айтышкан. Өзүнчө белгилей кетүү керек билимдин жетишсиздигин (8,9%), бул «билимге жеткиликтүүлүктүн бирдей эместиги» факторун көрсөтөт. Калган респонденттердин пикирлерин «жеке факторлор» менен байланыштырса болот: жалкоолук, адамдардын иштөөгө каалоосунун жоктугу, баңги жана спирт ичимдиктерин колдонуу.

Сурамжылоонун жүрүшүндө респонденттер айыл жериндеги социалдык теңсиздикти жоюу боюнча чараларды сунушташты, алар негизинен айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча улуттук программаларды, жакырчылыкты кыскартуу боюнча долбоорлорду, жаштарды жана калкты иш менен камсыз кылуу жана мамлекеттик органдардагы коррупцияны жоюу ж.б.у.с.

Изилдөөнүн жыйынтыгында мал чарба продукциясынын арзандыгы айыл элинин киреше булагына жана жашоо шартына чоң таасирин тийгизери далилденди.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмүндө **инфраструктуралык жана маалыматтык-технологиялык теңсиздиктин абалы жана өзгөрүшү** каралган. Аймактагы жашаган элдердин кызыкчылыктарын биринчи орунга коюп, өз ара келишимдин негизинде чек ара маселелерин толук чечүү үчүн бүт мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу зарыл.

Чек арага жакын калктуу аймактарда жашаган элдердин ортосундагы келишпестиктерди, жер чатактарын чечүү үчүн белгилүү бир социалдык-экономикалык мүнөздөгү долбоорлорду ишке ашыруу, калктын турмуш шартынын жакшыртылышына оң таасир тийгизет. Бул үчүн чет элдик инвестицияларды тартуу, жаратылыш шартына жараша атайын биргелешкен ишканаларды түзүү максатка ылайыктуу.

Жашообуздун маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардан өзүнчө бөлүп кароо мүмкүн эмес. Медиаабаттуу болуш үчүн маалыматты жана маалыматтык технологияларды пайдалана билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу керек. Жогоруда келтирилген маалыматтарга ылайык калктын арасында социалдык жактан алып караганда теңсиздик бар экендиги даана көрүнүп турат. Кыргызстандагы маалыматтык-технологиялык теңсиздик интернетке жана технологияларга бирдей эмес жеткиликтүүлүк менен байланыштуу. Бул жагдай экономикага, билимге жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жеткиликтүүлүгүнө таасирин тийгизет. Алыскы аймактарда жеткиликтүүлүктүн чектелгендиги билимдин жетишсиздиги, экономикалык

жактан чектөөлөр, аймактык айырмачылыктар, гендердик жана жаш курак боюнча бир нече факторлорду камтыйт. Чечүү жолу катары интернетке кирүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү, санариптик сабаттуулукка окутуу, аялуу топторго колдоо жана инфраструктураны өнүктүрүүнү эсептесек болот.

Жаңы маалыматтык технологиялардын астында коммуникация процесстери да, адамдардын жүрүм-турумдары да абдан өзгөрдү. Бүгүнкү күндө ар бир адам массалык маалымат каражаттарында жана социалдык тармактарда контент жаратууга катыша алат, өзүнүн жеке билдирүүлөрүн түзүп жана аны интернетке жайгаштыра алат. Учурда интернет тармак негизги маалымат булагы болууда. Маалыматтык-технологиялык теңсиздик айылдарда жогору, анткени ал социалдык, кесиптик, жыргалчылыктарга анын ичинен - билим алуу, медициналык тейлөө жана тейлөөнүн башка түрлөрүнө жетүүдөгү теңсиздикти пайда кылат.

Кыргызстандагы маалыматтык технологиялардын бөлүнүшүнө бир нече факторлор таасир этет:

1. Интернетке жетүү жана жогорку ылдамдыктагы байланыштар: Ишенимдүү интернет байланышына ээ болуу заманбап маалыматтык технологияны колдонуунун негизги фактору болуп саналат. Интернетке кирүү инфраструктурасы чектелген аймактарда адамдар көптөгөн онлайн мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыратылышы мүмкүн.

2. Билим берүү жана сабаттуулук: Билимдин жана сабаттуулуктун жоктугу технологияны ийгиликтүү колдонууга тоскоол болушу мүмкүн. Компьютер жана интернетти билбеген адамдар жумуш табууда, билим алууда жана маалымат алууда кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн.

3. Экономикалык абал: Компьютерлерди, смартфондорду сатып алуунун жана интернет кызматтарын төлөөнүн кымбаттыгы аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн колуна келбей калышы мүмкүн. Бул кээ бир калктын топторунун санариптик чөйрөдөн четтетилишине алып келиши мүмкүн.

4. Аймактык айырмачылыктар: технологиялык инфраструктуранын болушу өлкөнүн ар кайсы аймактарында абдан ар түрдүү болушу мүмкүн. Айыл жерлерине караганда шаарлар жалпысынан технологияга жакшыраак жетет.

Социалдык теңсиздиктин айыл жергесиндеги заманбап көрсөткүчү катары маалыматтык-технологиялык теңсиздик экендиги айкындалды. Алыскы аймактардагы интернеттин, спутникалык антенналардын, санариптин тартуусу начар экендиги байкалды. Мобилдик телефонго ай сайын салынуучу акынын айыл жергеси үчүн кымбат экендиги аныкталды. Интернеттеги маалымат көзөмөлгө алынбай балдардын психикасына терс таасир берип жаткандыгы байкалды.

Кыргызстандагы маалыматтык-технологиялык теңсиздик, башка көптөгөн өлкөлөрдөй эле, жаңы коммуникациялык технологияларга жетүү жана пайдалануу бирдей эместиги менен байланышкан. Аталган теңсиздиктин түрү коомдун ар кандай аспектилерине, анын ичинде экономикалык өсүшкө, билим берүүгө, саламаттыкты сактоого жана мамлекеттик кызматтардын

жеткиликтүүлүгүнө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Белгилей кетсек, бул теңсиздиктин көрсөткүчү айыл калкынын маалыматтык технологияларга же бул технологиялар жөнүндө маалыматка жетүү мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды. Айыл жериндеги бул технологиялар билимге, жаңы маалыматка, технологияларга жана заманбап коомдогу мүмкүнчүлүктөргө мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтыктап айтканда, инфраструктуралык багыт боюнча караганда чек арага жакын аймактар социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча көпчүлүк учурда республиканын ички региондорунан артта калгандыгы жана социалдык теңсиздик көбүрөөк орун алгандыгы аныкталды. Бүгүнкү күндө айыл жергесинде маалыматтык чөйрөгө жеткиликтүүлүктү кеңейтүү менен бирге айыл тургундарынын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу үчүн инструменттерди иштеп чыгуу зарыл.

Корутунду

Ар бир коом улуттук, социалдык, демографиялык, географиялык жана башка белгилери боюнча ар кандай түзүлүштөргө ээ болуп саналат. Мындай түзүлүштө сөзсүз түрдө коомдо социалдык теңсиздик өкүм сүрүп келет. Окумуштуулар социалдык теңсиздик түшүнүгүн, себебин жана өзгөрүү багыттарын ар кандай көз карашта изилдешкен. Кээ бирлери социалдык теңсиздиктин оң тарабын байкап, коомго зарыл деп эсептешсе, алардын ичинен башкалары аны өзгөртүү керектигин, коомго терс таасир тийгизээрин айтышкан.

Социалдык теңсиздик маселеси Кыргызстанда, өзгөчө айыл жергесиндеги негизги көйгөйлөрдүн катарын толуктайт. Кыргызстандын жашоочуларынын көпчүлүк бөлүгү айыл жергесинде жашагандыгына байланыштуу алардын жашоо жартынын өзгөрүшү айыл-чарба секторунан көз каранды. Социалдык теңсиздиктин түрлөрүнүн арасынан жакырчылык айыл жашоочуларынын жашоосунун деңгээлине терс таасирин тийгизет. Айылдардагы жакырчылык, жумушсуздук, теңсиздиктин айынан айыл тургундары чет өлкөгө агылып кетүүдө.

Социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүүсүнүн тенденциялары коомдун, айыл калкынын арасында кенири кездешет. Калктын кандайдыр бир бөлүгү мүлктүк, гендердик, инфраструктурадагы теңсиздик, маалыматтык-технологиянын жеткиликтүү эместиги менен коштолот. Аталган көрсөткүчтөр айыл калкынын жашоо-шартына, социалдык статусуна, топтук жүрүш-турушуна түздөн-түз таасирин тийгизет. Мындан сырткары белгилей кетчү нерсе, жакырчылык менен теңсиздик бири-бири менен тыгыз байланыштагы жана жыл сайын өзгөрүп туруучу көрүнүш болуп саналат. Ошол себептен социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрүнө, өзгөрүү багыттарына байма-бай мамлекеттик мекемелер, өкмөттүк эмес уюмдар тарабынан талдоо жүргүзүлүп туруусу зарыл.

Ыңгайлуу турак-жай турмуш-тиричилик шарттары Кыргызстандын аймагындагы айыл жашоочуларынын жашоо ишмердүүлүктөрүнө түздөн-түз

таасирин тийгизет. Айылдык аялдардын социалдык абалын көтөрүү алардын коомдун өнүгүү ресурсу катары интеллектуалдык, экономикалык, саясый, социалдык жана маданий жигердүү субъект статусуна өтүшүнө мүмкүнчүлүк берет.

Базар экономикасына өтүүнүн жыйынтыгында коомдо социалдык теңсиздик көйгөйү активдүү роль ойноп бардык социалдык-экономикалык сфераны кучагына ала баштаган. Азыркы учурда айыл жергесиндеги социалдык теңсиздиктин негизги көрсөткүчү катары киреше көлөмү эсептелинет. Жакырчылык адам жашоосунун жалпы деңгээлине, анын мүчөлөрүнүн социалдык статусуна, топтук жүрүш-турушуна түздөн-түз таасирин тийгизет. Айылдардагы жакырчылык, жумушсуздук, теңсиздиктин айынан айыл тургундары чет өлкөгө агылып кетүүдө. Көпчүлүк мигранттардын негизги максаты мекенинде калган үй-бүлөсүн, жакындарын материалдык жактан камсыздоо жана туугандарына жардам берүү болуп саналат. Миграция дагы бир көйгөй жараткан маселелердин бири болуп саналат.

Кыргызстандагы социалдык теңсиздиктин дагы бир актуалдуу көрсөткүчү болуп инфраструктуралык абал эсептелет. Көз карандысыздык учурунда жаңы чек аралык инфраструктуралардын өнүкпөгөндүгү чек ара аймактарындагы социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн жана коркунучтардын келип чыгышын шарттады. Ушуга байланыштуу чек ара региондору социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча көпчүлүк учурда республиканын ички региондорунан артта калууда. Ушундан улам Кыргыз Республикасынын жетекчилиги чек ара аймактарындагы проблемаларга өзгөчө көңүл буруу зарылчылыгы бар.

Маалыматтык жаңы технологиялардын (телефон, планшет, ноутбук, Интернет ж.б) күчтүү темпте өнүгүүсү айыл жеринде жашаган карапайым адамдарга жеткиликтүү болбой, озгочо сигналдын жетишсиздиги (санарип, интернет), өзгөчө алыскы тоолу аймактарда, көптөгөн кыйынчылыктарды алып келүүдө. Алыскы аймактардагы маалымат каналдардын тартуусун жогорулатуу үчүн техникалык жактан модернизациялоо учурдун талабына ылайык.

Практикалык сунуштар

1. Кыргызстандын айыл аймактарынын көпчүлүк тургундары айыл чарба тармагында иштешет. Айылдагы фермерлерди жана чийки зат өндүрүүчүлөрдү колдоо үчүн айыл чарбасына инвестицияны көбүрөөк тартуу зарыл, өзгөчө дыйкан чарбаларды/айыл чарба кооперативдерин өнүктүрүү жана аларга жеңилдетилген кредиттерди берүү, өз ара жардамдашуу топторун түзүү, алардын туруктуулугун камсыздоого көмөк көрсөтүү калктын азык-түлүк коопсуздугуна жана жакырчылыктын азайышына таасирин тийгизет.
2. Айыл жергесиндеги аярлуу катмарга кирген аялдардын, мүмкүнчүлүгү чектелген инсандардын укуктарын коргоо багытында акысыз юридикалык жардам, ошондой эле акысыз саламаттык сактоо жана билим алуу, окуу механиздерин иштеп чыгуу, ар тараптан алардын мүмкүнчүлүктөрүн

жогорулатуу зарыл. Аялдардын жигердүү ишмердиги үчүн реалдуу шарттарды түзүп берүү керек: ишкер аялдарга аз пайыз менен кредит берүү, аялдарга тиешелүү кесиптик жактан даярдоо системасын түзүү, улуттук программа, социалдык пакеттерди иштеп чыгуу керек.

3. Айылдардагы мектеп окуучуларынын орто билим алуу сапатын жогорулатуу максатында айыл мектептери үчүн өзүнчө программа иштеп чыгуу керек, жергиликтүү мугалимдердин дараметин, квалификациясын жогорулатуу, окуучулар жана жаштар үчүн кошумча билим алуунун, дистанттык окутуунун жеткиликтүүлүгүн кеңейтүүгө шарттарды түзүү жана техникалык жактан колдоо көрсөтүү зарыл.

4. Айылдарда шаарларга салыштырмалуу инфраструктуранын төмөн өнүккөндүгү баардыгыбызга маалым. Кыргызстандын калкынын көпчүлүк бөлүгү айыл жергесинде жашагандыгына байланыштуу жолдор, маалымат жана коммуникация технологиялары, санитария, электр энергиясы жана суу менен камсыздоо сыяктуу негизги инфраструктуралар жетишсиз. Аймактарга мамлекет тарабынан акча каражатын бөлүүдө дыкаттык менен анализ жүргүзүлүп, жергиликтуу коомчулук, жашоочулар, өзүн-өзү башкаруу органдары менен биргеликте социалдык аудит жүргүзүү. Социалдык аудит жүргүзүүнү мыйзамдаштыруу.

5. Азыркы учурда Интернеттеги маалыматтар көзөмөлгө алынбайт, мектеп курактагы, кичинекей балдардын психикасы бузулууда. Маалыматты көзөмөлдөө үчүн атайын программаларды иштеп чыгып, ата-энелерди маалымат менен камсыздоо. Мобилдик телефонго жума сайын/ай сайын салынуучу акынын айыл жергеси үчүн кымбаттыгы. Алыскы тоолуу аймактарга өзүнчө бир атайын специфика менен ошол аймактан гана тарта тургандай жана башка аймакка салыштырмалуу арзан тарифте иштеп чыгуу зарыл. Айыл тургундары, өзгөчө улуу жаш курактагы адамдар интернетти колдонгонду билбегендиги. Интернетти колдонуу боюнча айыл жергесинде тренингдерди өтүү. Сигналдын тартпай калышы, аба ырайынан (жаан-чачын, шамаал) көз каранды. Алыскы аймактардагы спутникалык антеналардын канал тартуусун жогорулатуу үчүн техникалык жактан модернизациялоо. Техникалык факторлор, сигналдын жетишсиздиги (санарип, интернет), өзгөчө алыскы тоолуу аймактарда. Спутникалык антеналардын санын аймактарда көбөйтүү.

6. Диссертациялык изилдөөдө камтылган иш жүзүндөгү материалдар, социалдык теңсиздикти талдоодогу теориялар, концепциялар, методологиялык аспектилер алардын объективдүү жана субъективдүү шарттарынын жыйындысы, жоболору, корутундулары жана сунуштамалары социалдык теңсиздиктин айыл жергесиндеги көрсөткүчтөрүнүн абалын жана өзгөрүшүн аныктап түшүнүүгө жардам берет жана диссертациялык иштин мазмуну жогорку окуу жайларда сабактар, курстар «айыл социологиясы», «гендердик социология», «маалыматтык-технологиялар социологиясы» боюнча лекциялык окуу материалдарын иштеп чыгууда кеңири пайдаланса болот.

Диссертациялык иштин темасы боюнча жарыяланган макалалардын тизмеси

1. Тологонова Г.Б. Социальное неравенство и бедность в сельской местности [Текст] / Г.Б. Тологонова // Научный Альманах (Science Almanac). -2016. -№12-4 (26). -68-73 б.
2. Tologonova G.B. The problem of social inequality in rural areas and key indicators (Results of social survey) / G.B. Tologonova // Вестник научных конференций. -2015. -№ 3-8 (3). -59-68 б.
3. Тологонова Г.Б. Социалдык теңсиздиктин кыргыз коомуна тийгизген таасири [Текст] / Г.Б. Тологонова // Вестник БГУ. - 2018. -Сб.тр. №1 (43). -209-211 б.
4. Тологонова Г.Б. Коомдогу социалдык теңсиздик маселесин изилдөөдөгү негизги социологиялык теориялар [Текст] / Г.Б. Тологонова // Вестник БГУ. - 2018. - Сб.тр. №4 (46). -9-13 б.
5. Tologonova G.B. Influence of social inequality in the employment of a young graduate (On the example of the Bishkek Humanities University named of K. Karasaev) [Текст]/ G.B. Tologonova // Alatau Academic studies. -2018. -№3. 155-159 б.
6. Тологонова Г.Б. Кыргызстандын айылдарындагы социалдык теңсиздиктин индикаторлору жана өзгөрүү багыттары [Текст]/ Г.Б. Тологонова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, -2019. -№1. 86-90 б.
7. Тологонова Г.Б. Айыл жергесиндеги социалдык теңсиздиктин көрсөткүчтөрү (Чүй жана Ыссык -Көл облустарынын мисалында) [Текст]/ Г.Б. Тологонова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2021. -№3. 142-145 б.
8. Тологонова Г.Б. Айылдардагы маалыматтык-технологиялык теңсиздиктин абалы, өзгөрүшү [Текст]/ Г.Б. Тологонова // Известие ВУЗов. -2021. -№2. 125-127 б.
9. Тологонова Г.Б. Айыл жергесиндеги мүлктүк жана гендердик теңсиздиктин факторлору [Текст]/ Г.Б. Тологонова // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. -2021. -№4 (108). 153-159 б.

Тологонова Гульайым Боронбаевнанын «Айылдардагы социалдык теңсиздик: абалы жана өзгөрүү багыттары» деген темасындагы 22.00.04 - социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер адистиги боюнча социология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

Резюмеси

Негизги сөздөр: гендер, жакырчылык, инфраструктура, маалыматтык технология, мүлк, катмар, коом, стратификация, теңсиздик, тап.

Диссертациялык изилдөөнүн **объектиси:** Кыргызстандын айылдарындагы социалдык теңсиздик маселесинин абалы жана өзгөрүүсү каралат.

Диссертациялык изилдөөнүн **предмети:** айылдардагы социалдык теңсиздиктин негизги факторлорун, көрсөткүчтөрүн аныктоо болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн **максаты:** социалдык теңсиздиктин түрлөрүн, көрсөткүчтөрүн жана багыттарынын өзгөрүүсүн аныктоо, ошондой эле Кыргызстандын айыл жерлеринде калыптанган социалдык теңсиздиктин заманбап көрсөткүчтөрүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Диссертациялык изилдөөнүн **методологиялык негизи** катары социологиялык, комплекстүү, дисциплиналар аралык мамиле (подход) түзөт. Маалыматтарды алуу үчүн документтерди анализдөө (илимий иштин теориялык багытын жазуу учурунда); сурамжылоо (сандык изилдөө); интервью (сапаттык изилдөө) методдору колдонулган.

Эмпирикалык жактан сурамжылоо менен чогултулган жалпы маалыматтар SPSS-22 Windows статистикалык программасы менен иштелип чыккан. Жыйынтыгы илимий иштин эмпирикалык бөлүгүн камтыды.

Изилдөөнүн илимий **жаңылыгы** – айыл жергесиндеги социалдык теңсиздиктин түрлөрү жана заманбап көрсөткүчтөрү аныкталган. Азыркы учурдагы актуалдуу көрсөткүчтөр катары мүлктүк, гендердик, маалыматтык-технологиялык жана инфраструктурадагы теңсиздик каралган. Аталган көрсөткүчтөргө социологиялык методдор аркылуу анализ жүргүзүлгөн, себептери факторлору негизделген жана ошондой эле социалдык теңсиздикти жоюунун же азайтуунун механизмдери сунушталган.

Summary

dissertation of Gulayim Boronbaevna Tolgonova on the theme: "Social inequality in villages: condition and direction of changes" presented for academic degree of Doctor of sociology on specialty - 22.00.04 - social structure, social institutions and processes

Keywords: gender, poverty, infrastructure, information technology, immunity, stratum, society, stratification, inequality, class.

The object of the dissertation research: status and changes in the problem of social inequality in rural Kyrgyzstan.

Subject of the dissertation research: determination of factors and indicators of social inequality in rural areas.

The purpose of the dissertation research is to identify types, indicators and trends in changes in social inequality, as well as to determine the features of modern indicators of social inequality that have been developed in rural areas of Kyrgyzstan.

The methodological basis of the dissertation - the methodological basis of the dissertation are sociological, complex and interdisciplinary approaches. The research used methods such as document analysis (when writing the theoretical direction of the research); survey (quantitative research); interviews (qualitative research). The primary data was processed using the SPSS-22 Statistical Programme. The results provided the empirical part of the thesis.

Scientific novelty of the research revealed types of social inequality and current indicators of social inequality in rural areas. To date, the relevant indicators of social inequality are gender, immovable, information and technological and infrastructure inequalities. These indicators were analyzed using sociological methods, causal factors were substantiated and mechanisms were recommended to eliminate or reduce social inequality in rural areas.

